

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Айрих Н. А. Кәсіпорындағы маркетингтік қызметті тиімді ұйымдастыру / Н. А. Айрих // Вестник. – 2007. – № 8. – 28 б.
2. Бисенғазиев, М. Б. Кәсіпкерлік негіздері / М. Б. Бисенғазиев, А. Ш. Хамитов. – Орал. – 2001. – 150 б.
3. E-mail: rachat-tk@mail.kz
4. Елеумұратов, М. Р. Шағын кәсіпорындардағы маркетинг қызметі / М. Р. Елеумұратов // Егемен Қазақстан. – 2008. – 14 қараша.

ӘОЖ: 005

СТРАТЕГИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕР ҚАБЫЛДАУДАҒЫ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАҒАЛАУ

М. Б. Султанова, Ж. Б. Кенжин

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті

Кез келген өндірістік және коммерциялық бағдарламалар нақты дамуы үшін кәсіпкер немесе менеджер тәуекелмен байланыстыны және тәуекелге сәйкес келетін іс әрекет әдістерін бағалауы керек. Шешім қабылдауда менеджер тәуекел өлшемінің дұрыс таңдалған қызмет түрін кірістіруі керек.

Приступая к реализации любой производственной и коммерческой программы предприниматель или менеджер должны оценить связанные с этим риски и выбрать соответствующие этим рискам способы действий. Принимая решения, менеджер должен включать в правило выбора наилучшего варианта действий параметр риска.

Setting to realization of any productive and commercial programme an entrepreneur or employer must evaluate risks connected with it and must choose those that can best accomplish its goals. Making a decision, manager must include the risk parameter in the rules of the best actions.

Адамдардың белгілі қажеттіліктері: физиологиялық, қауіпсіздік, әлеуметтік, құрметтеу, өзін-өзі көрсету. Тәуекел адамзаттың кез келген іс қызмет түрінде кездесетіндіктен адамның қажеттілігімен бірге қайшылыққа, қауіпсіздікке де қатысты қолданылады.

Тәуекел мәнінде 2 ұғым қолданылатыны белгілі. Біріншіден, тәуекел – бұл материалдық және қаржылық жоғалтулар, мүмкін болатын сәтсіздіктер; екіншіден, жеке шешімдердің дамуы нәтижесінде пайда болатын табыс табу, оңды шығындар және сәттілікпен теңестірілетін тәуекелдер болып табылады.

Сондықтан тәуекелді сипаттайтын өлшемді міндетті түрде операциялар мен жүйелердің тиімділігін бағалау категориясына кірістіреді [1]. Тәуекел нәтижесінде болатын жағымды бас тартулар «мүмкіндік» ретінде сипатталады. Мүмкіндіктің даму себебі мыналар болуы мүмкін: жүйелер мен операциялар элементтерін кешенділеу, қойылған мақсатқа жету жолындағы жеке қажетті операциялардың дәл есебі немесе осы операцияларды орындауға кететін шығындар арқылы экономика есебінен қосымша кіріс алу, жаңа технология енгізу және т.б.

Таза тәуекел деп – теріс нәтижелерді алу мүмкіндіктерін айтамыз, ал болатын нәтижелерді алу мүмкіндігін спекулятивті тәуекел деп аталады.

Егер тәуекел деп мүмкін нәтижелерді атаса, онда нұқсан деп шын мәніндегі факторлық теріс нәтижелерді айтады. Нұқсан зиянның синонимі екені белгілі. Ол мүліктік және тұлғалық болуы мүмкін.

Мүліктік нұқсан оның бұзылғанға дейінгі және бұзылғаннан кейінгі бағасының айырмасы, жойылған мүліктің құны арқылы анықталады. Тұлғалық нұқсан жапа шегушінің табысының жоғалуынан, сондай-ақ келтірілген зиян нәтижесінде денсаулығын емдеуге кеткен шығындар нәтижесінде анықталады.

Тәуекел бастаулары кездейсоқ табиғи жағдайлардан, техникалық элементтер сенімсіздігі, адами факторлардан тұрады. Тәуекелге сәтсіздік ықтималдығы ретінде қарағанда болатын мүмкіндіктер: ескертулер, төмендетулер, сіңірулер.

Тәуекел субъектінің мақсатты бағытталған қызметі нәтижесінде тәуекел бастауын ығыстыруды ескертулер деп атаймыз. Тәуекел ескертулері 2 ұғымда қолданылады: кең және тар. Тар ұғымда тәуекел ескертулерінде маңызды өткізілетін шаралар есебінде тұрады. Мысалы, сақтандыру сомасы есебінен және сақтандыру инициативасы бойынша. Кең ұғым сақтандыру рамкасынан бөлек дамиды.

Тәуекел субъектісінің қызмет нәтижесінде тәуекел бастауы дамуының төмендеу ықтималдығын тәуекелдің төмендеуі деп айтамыз. Сақтандыру экономикалық тұрғыда орынды, егер тәуекелді ескерту және төмендету тиімсіз және қымбат болса. Тәуекел қосымша әдістерсіз ескертулерді, төмендеу және сақтандыруды қабылдаса, онда сіңіру тәуекелі деп атайды.

Тәуекелдік бастаулар. Тәуекелдің жіктелуі.

«Тәуекел» ұғымын анықтауда бірнеше мағыналар қолданылатыны белгілі. Бұл объективті қиындықтың көрінісі және сипатталатын құбылыстың көп қырлылығы ретінде көрінуі мүмкін. Көбіне көп тәуекел мына мағынада қолданылады, яғни күтілетін және жоспарлы мағыналы қызмет процесіндегі оң немесе теріс нәтижелердің мүмкіндігі.

Сондықтан тәуекелді жіктеулер мүмкін салдары анықталады:

1. Таза тәуекелдер-қорытындысында тек қана теріс нәтижелер болатын тәуекелдер. Таза тәуекелге мыналар жатады: экологиялық, транспорттық, саяси, мүліктік, өндірістік, сауда. Алайда тәжірибе көрсеткендей (мыс, «жапондық қызмет», Германиядағы, Оңтүстік Кореядағы және т.б. елдердегі соғыстан кейінгі саясат) саяси қызмет оң экономикалық нәтиже беруі мүмкін, сондықтан саяси тәуекелді спекулятивтіге жатқызуға болады.

2. Спекулятивті тәуекелдер оңды нәтижелер алу мүмкіндігін көрсетеді. Ондай тәуекелге саяси және қаржылық тәуекел жатады.

Тәжірибеде оңды және теріс нәтижелер мүмкіндігі көбіне бір мезгілде өмір сүреді және маңызды жағдайларға байланысты дамиды. Бұл жағдай Кейнске бұрыннан бар тәуекел теориясын «лэззат факторы» ұғымымен толықтыруға мүмкіндік берді. Яғни күтілетін көлемді табысты алу үшін менеджер үлкен тәуекелге баруға дайын. Оңды нәтиже бастаулары болып шығармашылық, көгалдандыру, кешенділеу, маңызды қажетті операциялар есебі, жүйелер және қызметтер, ішкі факторлардың қолайлы біріктірілуі табылады.

Тәуекелдің мына қызметтері белгілі:

1. ынталандыру – 2 аспектіде қолданылады: конструктивті және деструктивті. Тәуекелдің конструктивті ынталандырушы қызметі операциялар мен жүйелерді жобалаудағы тәуекелдің бастауларын зерттеуден және теріс тәуекелдің мүмкін салдарын қысқарту немесе төмендету мақсатында арнайы құралдарды, операцияларды, келіссөз формасын конструктивтілеуден тұрады.

Деструктивті ынталандырушы қызметі шешімдердің дамуы зерттелген және зерттелмеген тәуекелдермен бірге авантюралыққа және волонтаристыққа жататын операциялардың және объектілердің дамуын көрсетеді.

2. қорғану – бұл қызметте 2 аспектіні қамтиды. Бірінші аспект – тарихи-генетикалық, ал екіншісі – әлеуметтік-құқықтық. Тарихи-генетикалық аспект – заңды және жеке тұлғалардың тәуекелдердің теріс жағынан қорғану үшін арнайы құралдар мен әдістер көзін іздеуден тұрады. Мұндай қорғану әдістеріне сақтандырудың қорлық және қорлық емес формасы қолданылады [2].

Тәуекелдің бастауы болып табиғи құбылыстар, технологиялық элементтер сенімсіздігі, бұрыс шешімдер қабылдау, басқа да менеджменттегі қателіктер, бәсекелестердің әрекеті табылады. Сондықтан тәуекел бастауларын былай жіктеуге болады:

1) табиғи (тайфун, қатты борандар, жер сілкінісі, тасқын, құрғақшылық және т.б) Операцияларды орындау және жүйелерді функционалдау кезінде ішкі талап шектен шығып кетсе, теріс нәтижеге әкеп соғады, соған байланысты тәуекел бастаулары туындайды.

2) операциялар мен жүйелер элементтерінің сенімсіздігі. Сенімділік астарында технологиялық құралдардың үзіліссіз жұмыспен берілген уақыт аралығында мақсатты талаппен жұмыс жасауы жатыр. Тәуекел бастауларын талдау кезінде барлық бас тарту техникасында бастауларды конструктивтіге және бөлшек дайындалған материалдарға бөледі. Бас тартудың конструктивті себебін тауарды сынау барысында ығыстыруға тырысады. Сынауың жобалау

теориясы дайындалған. Ішкі себептерді бөлшек және қазіргі заманғы құралдарды дайындаудағы материалдарды дұрыс таңдау арқылы төмендетуге болады.

3) адами фактор. Адами фактор тәуекелдің бастауы ретінде мына жағдайда қолданылады, яғни бәсекелестерді дұрыс зерттемеуден, басқару объектісін дұрыс таңдамау немесе менеджердің қате іс-әрекеті және дау-жанжал. Сондықтан менеджмент және тәуекел бір бірінен бөлінбейді [2].

Тәуекел қызметі қауіпті шешімдер қабылдаумен және осы шешімдерді орындау кезінде пайда болатын тәуекелмен байланысты. Кез келген басқару шешімдері мына талаптар бойынша қолданылады, біріншіден - анықталған, екіншіден - кездейсоқ, үшіншіден - анықталмаған. Шешім қабылдауда кездейсоқтық пен анықталмағандық бөлігі қаншалықты көп болса, қауіпті шешімдер қабылдау тәуекелі соншалықты жоғары [3].

Сонымен қатар басқару шешімдерінің дамуы сенімділігі абсолютті емес техникалық құралдарды қолдануға да байланысты.

Тәуекел түсінігі «нұқсан» ұғымымен тығыз байланысты. Егер тәуекел деп тек мүмкін теріс нәтижені айтса, ал нұқсан деп шын мәніндегі фактілік теріс нәтижені айтады.

Шығындар деп кредитордың шығындарын, оның мүлкінің бұзылуы салдарынан шығындалуын және міндетті жағдайларды орындамау кесірінен алынбаған кредитордың табысын айтады. Өндірілген шығындар деп кредитордың орындауға тиісті жұмыстарды атқармау нәтижесінде жоғалған ақшаның соммасымен түсіндіріледі. Тәуекел өлшенетін нұқсан арқылы дамиды. Нұқсан тәуекел тіршілік еткенде пайда болады.

Объектінің біріктірілуі деп зиянды фактор әсерінің нәтижесінде нұқсан алу икемділігін айтамыз. Бас тарту өзінен өзі тікелей нұқсанға әкелмейді. Тікелей нұқсан нақты іс-қызмет кезінде немесе бас тарту кезінде зиянды әртүрлі табиғи факторлар әсерінен пайда болады (қаржылық ресурстың түспеуі, механикалық ақаулар, соққы толқын, температура әсері, радиация және т.б.). Алайда осының өзі де тікелей нұқсанның пайда болуына жеткіліксіз. Зиянды факторлар әсерінің аумағында жатқан объектілер нұқсан тудырады, егер де сәйкес факторлар әсеріне байланысты болса. Тікелей нұқсан жеткілікті және (егерде объект өзінің қызметін атқарса) жеткіліксіз (объект өзінің қызметін орындаудан бас тартса) болып бөлінеді. Кей жағдайларда объект жоғалады, күйіп кетеді, тіршілігін жояды.

Көп бейнелі бастаулар қауіптілігі, сондай-ақ объектімен байланысты зиянды факторларының бірігуінің процестік қиыншылығы тәуекелдің анықталған және критерилерді бағалау тізімінің пайда болуына алып келеді. Жоғары экономикалық тәуекелдің анықталуы қатаң және жеткілікті болып табылуы мүмкін. Алайда ол тәжірибелік тұрғыдан қарағанда пайдалы. Одан шығатыны маңызды шарушылық қызметте шешім қабылдау кезінде мыналарды бағалау керек:

1. күтілетін және теріс нәтижелердің ықтималдығы;
2. әр нәтиже салдары [4].

Сақтандыру тәуекелін мүмкіндігі тұрғысынан қарағанда сақтандыру және сақтандырусыз деп бөледі. Сақтандырусыз тәуекеліне сақтандырушының катастрофалық тәуекелін тудыратын тәуекелдер жатады. Мұндай тәуекелдер сақтандырушының сақтанушы алдындағы өз міндетін орындай алмайтын жағдайға әкелуі мүмкін.

Коммерциялық және қаржылық тәуекелдер.

Кейбір тәуекелдердің физикалық табиғатына қарамастан қаржылық салдары болады. Қаржылық тәуекелдерді 3 категорияға бөлуге болады:

1. жеткілікті тәуекел-бұл шешім тәуекелі, яғни менеджмент субъектісінің тіршілік етпеу нәтижесінде табысты жоғалту мүмкіндігі;
2. критикалық тәуекел-бұл менеджмент субъектісінің түсімін жоғалту мүмкіндігі;
3. катастрофалық тәуекел-ұйымның төлем қабілетсіздігі туындағанда пайда болатын тәуекел.

Сондықтан да қаржылық тәуекелді кең мағынада қолдану керек – бұл қаржылық салдарды туындататын кез келген тәуекел. Сонымен қатар мұндай жағдайда қаржылық тәуекелдер өздеріне коммерциялық тәуекелдерді де кірістіреді, яғни ол қаржылық тәуекелдер салдарынан ғана емес, сонымен қатар мүліктік, өндірістік, сауда тәуекелдері салдарынан да пайда болады.

Шынайы-табиғи тәуекелдерді бағалауда және болжамдауда берілген статистикалық көп жылдық бақылаулар қолданылады. Маңызды техникалық құралдарды қолдану кезінде пайда

болатын тәуекелдерді бағалау үшін бірнеше көлемді сипаттамалар қолдану керек. Тар мағынада жүйенің сенімділігі немесе оның элементін $p(t)$ ықтималдығымен бағалауға болады, яғни олар берілген талаппен уақыт ағымында үздіксіз жұмыс жасайтын болады. Бас тарту интенсивтілігі $\lambda(t)$ деп үздіксіз $f(t)$ жұмыс уақыты тығыздығының айқындалуының үздіксіз жұмыс ықтималдығына $p(t)$ ара қатынасын айтады.

$$\lambda(t) = \frac{f(t)}{p(t)}$$

Бұл жағдайда үзіліссіз жұмыс уақытының тарату тығыздығы $f(t)$ мына формула бойынша анықталады:

$$f(t) = \frac{\Delta n(t)}{N \cdot \Delta t}$$

Мұндағы, $\Delta n(t)$ - уақыт аралығындағы бас тартылған элементтер саны

N – сынаудағы жалпы элементтер саны

Δt – уақыт аралығының ұзындығы

Егер бас тарту интенсивтілігі $\lambda(t) = \text{const}$ болса, үзіліссіз жұмыс жүйесінің ықтималдығы немесе оның элементінің ықтималдығы мына формуламен анықталады.

$$p(t) = e^{-\lambda t}$$

Егер құралдар тозған болса бас тарту ықтималдығы өседі. Бас тарту интенсивтілігін үнемі уақыт кесіндісі деп қосымша жұмыс аяқталғаннан қызмет мезгілінің соңына дейінгі немесе жұмыс уақытында ресурстарды өндіргеннен кейін санауға болады. Жеке бағалау әдісін тәуекел қатынасында қолдануға болады, егер де тәуекелдің орташа типімен салыстыруға келмесе (мыс: жобаның бірегей күші). Бұл жағдайда сақтандырушы өзінің кәсіби тәжірибесін және субъективті көзқарасын бейнелейтін бағалау түрін жасайды.

Орташа мөлшер әдісі үшін сипатталатыны; яғни бөлек тәуекел топтары шағын топтарға бөлінеді. Тәуекел белгісі бойынша компенсация өлшемін анықтау үшін осыдан кейін талдау базасы құрылады (мыс, нарық сегменті, сақтандыру объектісінің баланстық құны).

Статистикалық өңдеу кезінде кездейсоқ ұтыс ойын механизмі қолданылады.

Мына сұрақтарды шешуде қолданылатын кез келген элементарлық тәжірибені бірлік жеребе деп атайды.

1. А жағдайы өтті ме немесе өтпеді ме?
2. A_1, A_2, \dots, A_k жағдайының қайсысы өтті?
3. X кездейсоқ мөлшері қандай мән қабылдайды?
4. X_1, X_2, \dots, X_k жүйелерінің кездейсоқ мөлшері қандай жиынтық мән қабылдайды?

Монте-Карло кездейсоқ құбылыс әдісі жай есеп берулермен кезектесетін бірлік жебе бауынан тұрады. Операциялар жүру кезінде әсер ететін бірлік жебенің шығыны есебімен есептеледі [5]. Бірлік жебе механизмінің дамуы әр түрлі үлгіде болуы мүмкін, алайда оның кез келгені жалғыз ғана тапсырманы шешуге мүмкіндік беретін стандартты механизммен ауыстырылуы мүмкін: кездейсоқ өлшем алу, 0-ден 1-ге дейінгі үнемі тығыздықты үлестіру. Арнайы бағдарламалармен қолданылатын нақтылы дамуы сәйкес келетін өлшемдердің жалған кездейсоқ мағынасын генералдайды. Кездейсоқ мөлшерді бөлу заңдылығын қолдану арқылы ізделініп отырған жалған кездейсоқ өлшемі генералдайды. Бұл жалған кездейсоқ өлшемдер мағынасы нақты дамуды есептеуде қолданылады. Көптеген нақты дамудың нәтижесі ықтималдық теориясын және статистикалық математиканы қолдану арқылы өңделеді. Осындай үлгіде болжамдалған өлшемдер мағынасы алынады.

- 1) объект құрастыру, қызмет аумағын есептеу, нарық жағдайын талдау және т.б;
- 2) әртүрлі менеджмент типін анықтайтын мақсаттар мен технологиялардың тәуекелдерді құрушы әдістемесі;
- 3) нақты менеджердің психофизикалық қажеттілігін анықтаушы жеке құрылым [5].

Кез келген өндірістік және коммерциялық бағдарламалар нақты дамуы үшін кәсіпкер немесе менеджер тәуекелмен байланыстыны және тәуекелге сәйкес келетін іс әрекет әдістерін бағалауы керек. Шешім қабылдауда менеджер тәуекел өлшемінің дұрыс тандалған қызмет түрін кірістіруі керек. Тәуекел қатынасында және оның салдарынан мынадай іс әрекеттер болуы мүмкін: ескертулер, төмендетулер, сақтандыру, сіңіру.

Альтернативтік шешімдер мүмкіндігі менеджер алдына шаралар арасындағы оптимизацияны бөлу тапсырмасын қояды:

режимі шығындары арасындағы келіспеушілік ізделінеді. Жүйенің және тауардың сенімділігін жоғарлату арқылы тәуекелді төмендету мүмкіндігі, яғни зиянды факторлар интенсивтілігін төмендетуге болады. Сонымен қатар іс әрекетке қарай объект қауіпсіздігін жоғарлату (мысалы, зиянды заттардың немесе жарылғыштардың шектеулілігі).

Альтернативті құралдарды және іс әрекет түрін таңдау үшін келесідей менеджмент тәуекелінің алгоритмі ұсынылады. Сақтандыру формасын таңдау (қорлық және қорлық емес сақтандыру) операция сипаттамасы, қаржылық және сауда нарығындағы жағдай немесе орналастырылған қаржылық ресурстар бойынша жүргізіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гудзь, О. Е. Местный бизнес или управление бизнес проектами : Учебное пособие / О. Е. Гудзь, В. С. Рубцов – К.: Планета людей. – 2006. – 159 с. – с. 12-159.
2. Ахметов, К. Г. Менеджмент негіздері / К. Г. Ахметов және т. б. – Ақтөбе-Орал. – 2005 – 519 б.
3. Риски в современном бизнесе / П. Г. Грабовый, С. Н. Петрова, С. Н. Полтавцев и др. – М. : Альянс. – 2004.
4. Гудзь, О. Е. Управление рисками при реализации бизнес проектов (Риск - менеджмент в малом и среднем бизнесе): Учебное пособие / О. Е. Гудзь, В. С. Рубцов – К.: Планета людей. – 2003. – 88 с. – с. 5-78.
5. Ковалев, В. В. Методы оценки инвестиционных проектов / В. В. Ковалев – М. : Финансы и статистика. – 2007.

УДК: 388.433

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ПО ЗАЩИТЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА НА ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ ПРОЦЕССА ПО ВСТУПЛЕНИЮ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ВО ВСЕМИРНУЮ ТОРГОВУЮ ОРГАНИЗАЦИЮ

Б. М. Хусаинов, кандидат с.-х. наук, доцент

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана

Мақалада ауылшаруашылық саласы бойынша Дүниежүзілік сауда ұйымының талаптары, Қазақстанның тауарөндірушілерін қорғау сұрақтары, әлемдегі өнеркәсіп дамыған елдердің тәжірибесін пайдалану сұрақтары қарастырылған.

В статье описываются требования Всемирной торговой организации по сельскому хозяйству, а также вопросы защиты товаропроизводителей Казахстана. Использование опыта промышленно-развитых стран мира.

The requirements of the World Trade Organization on agriculture are described in the article and also the questions of Kazakhstan producers protection. Use of the experience of the industrial developed countries of the world.

Организационные меры, в рамках приоритетной национальной продовольственной программы по развитию сельского хозяйства и регулирования рынков продукции, сырья и продовольствия создали хорошие предпосылки для ускорения темпов экономического роста в аграрном секторе. В целом, улучшилось положение с технической модернизацией сельского хозяйства, обновлением основных производственных фондов, внедрением в производство современных технологий. Все это благоприятно способствовало формированию устойчивого экономического фундамента продовольственной безопасности страны.

Поэтому, одним из актуальных вопросов по защите сельскохозяйственного сектора экономики Республики Казахстан является организация государственной поддержки отечественных товаропроизводителей. В этой связи, вся производимая в стране товарная сельскохозяй-